

Âb-ı Hayât İlim Midir? Meselenin Ahmedî'nin İskendernâme Adlı Eseri Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Is the Water of Life (Âb-ı Hayât) Knowledge? An Evaluation within the Framework of Ahmedî's Work "İskendernâme"

ÖZET

İlim, sözlükte 'bilmek' anlamına gelmekle birlikte genel bir ifadeyle "bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek" demektir. İlim hem yaratan hem de yaratılan için kullanılan bir kelimedir. İlahî bir sıfat olarak ilim, "Allah'ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi" şeklinde tanımlanabilir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın en yetkin şekliyle bilen bir varlık olduğu *alîm, habîr, şehîd, hâfîz, muhsî, vâsi'* gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bu kavramlar çerçevesinde ilim "zaman ve mekân sınırı olmaksızın küçük büyük, gizli aşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahede etmişçesine hakkıyla bilmek" demektir. Dolayısıyla biri (ilahî boyutta) derin ve sonsuz; diğeri (insanî boyutta) ise sığ ve sonlu bir ilmi gösterir. İnsan, kendisini diğeri canlılardan ayıran yegâne unsur olan aklı vasıtasıyla bilmektedir. Akıl ilim serüveninde bizi belirli bir noktaya kadar getirir. İnsana Âb-ı Hayât'ı sunan ilim, aklın bizi getirdiği noktadan devralacak olan ilahî bilgide saklıdır.

Bu makalede Ahmedî'nin İskendernâme adlı eserinin doğrudan felsefî yönü ele alınarak ilim konusu değerlendirilecektir. Bu çerçevede öncelikle eserin yazıldığı dönem, yazarı ve eser hakkında genel bilgilendirme yapılacaktır. Ardından İskendernâme'nin kısa bir özeti verilip İskendernâme'ye konu edinilen İskender, İskender'in yaşamı, savaşları, aşkı ve hikâyede yer alan diğeri karakterlerin neleri temsil ettiği üzerinde durulacaktır. Bu olay örgüsü içerisinde Âb-ı Hayât'ın neden ilim olduğu konusu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmedî, İskender, İskendernâme, Zülkârneyn, Âb-ı Hayât, İlim.

ABSTRACT

Knowledge, in essence, is the act of comprehending the truth and nature of something. The term encompasses both the Creator and the created. As a divine attribute, knowledge signifies "God's understanding of all objects and events, whether in the sensory world or beyond the senses." In the Quran, Allah is denoted with names like *alîm, habîr, shahîd, hâfîz, muhsî, and vâsi'*, emphasizing His supreme knowledge. In this context, knowledge implies "knowing everything and every event, irrespective of size or visibility, without limitations of time and space, as if having observed them all." One aspect represents profound and boundless knowledge, while the other signifies limited and finite understanding. Humans, distinguished from other living beings by intellect, gain self-awareness through it. The intellect guides us to a certain point on the journey of knowledge. Âb-ı Hayât, the elixir of life, is concealed within divine knowledge, taking over where human intellect reaches its limits.

This article centers on the philosophical aspects of Ahmedî's "İskendernâme," delving into the theme of knowledge. It provides background information on the period, the author, and the work. A concise summary of "İskendernâme" is offered, exploring the life of Alexander, his battles, love, and the symbolic representation of other characters. Within this narrative, the article addresses why Âb-ı Hayât is regarded as a form of knowledge.

Keywords: Ahmedî, Alexander, İskendernâme, Zülkârneyn, Water of Life (Âb-ı Hayât), Knowledge.

GİRİŞ

14. yüzyıl, Anadolu'da çok önemli başlangıçların ve oluşumların yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. Geçiş dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu yüzyılda verilen edebî eserlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz mesneviler olmuştur. Mesneviler, hikâye kurgusu içinde, yazıldıkları dönemin kültürel yapısını, toplumsal ve siyasal oluşumlarını, inanç sistemini, değerler bütünü barındıran zengin içerikli ve geniş hacimli eserlerdir. Bu özellikleri sayesinde mesneviler, Türk edebiyatının manzum romanları sayılmaktadırlar. Çalışmamızda incelenecek olan "İskendernâme" adlı mesnevi de bu dönemde yaşamış olan Ahmedî tarafından kaleme alınmıştır.

Kadriye Aydoğdu¹
Sema Önal²

How to Cite This Article

Aydoğdu, K. & Önal, S. (2023). "Âb-ı Hayât İlim Midir? Meselenin Ahmedî'nin İskendernâme Adlı Eseri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 9(78): 5361-5368. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/sm.rj.73706>

Arrival: 16 October 2023
Published: 25 December 2023

Social Mentality And Researcher Thinkers is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kırıkkale, Türkiye

² Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kırıkkale, Türkiye

Ahmedî, Germiyan'da yetişmiş, Osmanlı'nın kuruluş ve yükselişine şahitlik etmiş, 14. asır Osmanlı şairlerinin en büyüğü ve en meşhurdur. *İskendernâme* adlı eserinin birçok beytinde "Ahmedî" mahlasını kullanan şairin asıl adının "İbrahim" olduğu bu nedenle de "Tac al-Din" lakabını almış olduğu ve babasının adının "Hızır" olması dolayısıyla şairin adının "Tac al-Din İbrahim b. Hızır" olduğu bilinmektedir (Köprülü, 1993:216-221). Ahmedî dönemin bir geleneği olarak hayatını / geçimini hükümdar veya başka bir devlet büyüğüne eserler sunarak kazanan sanatkar ve âlimlerdendir. Ahmedî, muhtemelen 735 (1334-35) yılında doğmuş ve 815 (1412-13) yılında vefat etmiştir (Kudret, 1995:267).

Güçlü mesnevi şairi özellikle *İskendernâme* adlı eseri ile nam salmıştır, öyle ki bu eseri 15. yüzyılda Osmanlı hudutları dışındaki Türk muhitlerinde dahi okunmuştur (Köprülü, 1993:216-221). *İskendernâme*, Türk edebiyatında yazılmış ilk manzum İskender hikâyesi olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Eserin amacı; Doğu edebiyatlarında Kur'an-ı Kerim'de geçen Zülkârneyn ile özdeşleştirilmiş olan Büyük İskender'in efsaneleşmiş yaşamını çerçeve metin olarak alıp din, tasavvuf, ahlak, felsefe, tarih, coğrafya, astronomi, tıp, siyaset gibi birçok farklı bilim dalına dair bilgi vermektir. Bu nedenle işlendiği konu ve konular bakımından didaktik yanı daha ağır basan bir eserdir.

Ahmedî kendi devrindeki hükümdarlara hem öğütler vermek hem de döneminin hükümdarını gelmiş geçmiş en büyük cihan hükümdarı İskender'e benzeterek hamisinin teveccühlerini kazanmak suretiyle eserini beğenmesini sağlamaya çalışmıştır. Nitekim Ahmedî de dönemin hamilik geleneği³ üzerine hükümdara eser sunarak geçimini sağlamaktadır.

Büyük İskender (yunanca) Aleksandros M.Ö. 356-323 yılları arasında yaşamış, Makedonya (336-323) kralıdır. Helenistik çağın en ünlü şehri olan İskenderiye şehrinin kurucusudur. Aristoteles tarafından eğitilen İskender, 10 yaşında filozof olmuş ve babasının ölümü üzerine 15 yaşında tahta geçmiştir. Hükümdar İskender kısa bir sürede büyük bir imparatorluk kurmuştur.

İskender kahramanlıklarıyla tüm dünyaya adını duyurmayı başarmıştır. Bilgin, güçlü, cesur ve erdem sahibi ideal bir hükümdar olarak görülen İskender'in yaşamı Doğu da ve Batı da örnek teşkil etmiş, birçok edebi esere konu olmuş ve İskender adına *İskendernâmeler* kaleme alınmıştır. Müslümanların eserlerinde İskender'in konu veya örnek alınması bir tenakuz unsuru olarak algılanmaz. Zira İskender'in, Müslüman kaynaklarda Kur'an-ı Kerim'de adı geçen Zülkârneyn ile özdeşleştirilerek ruhanî bir kişilik kazandığını görürüz. Zülkârneyn hakkında Kur'an-ı Kerim'deki Kehf suresinde⁴ geçen ifadelerin İskender'e atfedilmesi ve sıradan bir insanın dünyaya hâkim olamayacağını düşünenlerin, İskender'e ruhanî bazı özellikler atfederek başarılarını ilahî bir kaynağa bağlayarak açıklamak istemeleri, İslam kültüründe İskender'in Zülkârneyn ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur.

Peki, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sindeki İskender kimdir? Ahmedî'nin *İskendernâme*'sindeki İskender, Makedonyalı Büyük İskender örnek alınarak oluşturulmuş bir ideal hükümdardır. Ahmedî *İskendernâme*'sinde, İskender'in yaşamını kendi süzgecinden geçirerek anlatmış. Bunu yaparken de felsefede başat filozoflar olan Aristo, Platon, Sokrat ve modern tıbbın kurucusu Bokrat'tan yararlanmış. Ahmedî kendi görüş, düşünce ve bilgi birikimini; tabii ki dönemin kültür ve düşünce yapısıyla da harmanlayarak İskender'in yaşamı çerçevesinde, dört bilgini konuşarak bizlere aktarmıştır. Ahmedî aynı zamanda dini konularda da çok bilgilidir ve dini bilgilerini de Hızır vasıtasıyla bizlere aktarmıştır.

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sindeki İskender; öncelikle yukarıda zikredilen bilginler vasıtasıyla hem ideal bir hükümdar olur hem de bu âlemdeki tüm bilgilere (bunlara gökyüzü de dâhil) vâkıf olur. Hikâyede yer yer beliren Hızır ise İskender'i dine aykırı hareket etmemesi için uyarır. İskender, fetih edecek, bu âlemde öğreneceği yer ve varlık kalmayınca (Çünkü doğuda ve batıda her yeri fetih etmiş, karaları ve denizleri gezmiş, tüm insan ve diğer canlı çeşitlerini görmüş ve hatta zararlı olanlarla savaşmıştır.) yani bu âlemin bilgisine vâkıf olduktan sonra öbür/asıl âlemin bilgisine yönelir. İskender, Hızır ile âb-ı hayâtı aramaya koyulur.

Peki, İskender neden âb-ı hayâtı arıyor? Çünkü âb-ı hayât diğer bir ifade ile bengi su veya ölümsüzlük suyu bâkîliği simgeler ki bu da *İskendernâme* de ilimdir. Âb-ı hayât neden ilimdir? Çünkü ilim peşinden koşulan, sevilen, aranan, aslında insanı diğer tüm yaratılmışlardan ayıran şeydir. Ahmedî'ye göre İskender de bu ilmin peşinden koşar. *İskendernâme*'de bu arayış; insanın kendisine verilen yetilerle yitiğini aramasının, ona

³ Osmanlı Devletinde, sanatçılar hükümdarlara veya asilzadelere eserler sunarak geçimini sağlamaktadırlar. Eseri beğenilen sanatçı hükümdar tarafından himaye edilmektedir. Himaye eden kişiye hamî, bu geleneğe de hamilik adı verilmektedir.

⁴ Kehf Suresi (âyet 83-101) Zülkârneyn kıssasıyla ilgilidir. Âyetlerde kendisine iktidar ve ihtiyaç duyduğu her şey için vasıta verildiği bildirilen Zülkârneyn'in önce batıya, sonra doğuya gidip karşılaştığı toplulukları uyardığı, ardından iki dağ arasına ulaştığında Ye'cûc ve Me'cûc'ün kendilerine zulmettiğini söyleyen bir kavimle karşılaşış onlar için saldırlara karşı korunmalarını sağlayacak bir set yaptığı bildirilmektedir. Ayrıca kıyametin kopmasına ve sûrun üfürülmesine, Ye'cûc ve Me'cûc gibi saldırgan toplulukların kıyamette azapla yüz yüze geleceğine temas edilmektedir. "https://kuran.diyinet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/kehf-suresi-18/ayet-1/diyinet-isleri-baskanligi-meali-1"

kavuşma arzusunun serüvenidir. İskendernâme'nin başından beri ilim ile kast edilen ilahî bir ilimdir çünkü bu ilim Allah'tan geliyor ve sonra gelip geçici olan âlemin yani bu dünyanın bilgisini veriyor ve en nihayetinde ilim âb-ı hayât olup insanı ölümsüzleştiriyor. Buradaki felsefeye dikkat edecek olursak ilimi bu seviyede, şu görünen âlemde koymayıp onu daha bir üst belki de gelebileceği en yüksek mertebeye taşıma söz konusu olduğunu görürüz. Çünkü âb-ı hayât insanı ölümsüzleştirilen bir bakıma tanrılaştıran bir şey, ilim. Çünkü ölümsüz olan sadece Allah'tır. İlim hem Allah'tan geliyor hem Allah'a ulaşmayı sağlıyor, insanı Allah katına çıkarıyor.

Ahmedî İskendernâme adlı eserini 792/1390 senesinde Rebûlâhir ayının başlarında kaleme alınmıştır. Yaşar Akdoğan⁵ tarafından Osmanlıcadan günümüz harflerine aktarılmış olan eserde 8088 beyit ve 427 başlık bulunmaktadır. Eser destanlardan oluşmaktadır ve her destanda İskender'in maceralarından biri anlatılmaktadır. Eserde temsillerle açıklama bölümleri dikkat çekmektedir. Ahmedî, anlattığı hikâyelerin ardından asıl maksadının ne olduğunu ifade etmek, manevi hakikatleri açıklamak için “*Bu Destanda Anlatılanların Temsil Yoluyla Açıklanması*” şeklinde başlıkları kullanmıştır. Aşağıdaki beyitte bunu açıkça ifade etmektedir.

Ben tarikat şerhin iderem saña

Bu hikâyet bir bahânedür bana (3049, Akdoğan)

Ahmedî'nin asıl anlatmak istediği İskender'in hikâyesi değil, şahısların ardına gizlediği manevi derinliği olan hikmetlerdir. Bu hikmetin sırlarını da her hikâyenin sonunda açıklığa kavuşturur. Bu çerçevede eserdeki bazı temsiller şu şekildedir; Aristo, *akıl* ve *vehim*; Zülkârneyn *nefis* ve *ruh*; İskender *hiss-i müşterek*, Eflatun *Hayal*, Bokrat *fikrî kuvvetler*, Sokrat *hafıza*; Hızır *ilahî bilgi*; Âb-ı hayât *ilim*; her dili bilen üç tercüman *akıl, ilim* ve *fikir*dir. Bu makalede edebî bir eser, felsefi bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

AHMEDİ'NİN İSKENDERNÂME ADLI ESERİNİN ÖZETİ

İskendernâme “*Başlıksız*” olarak birinci beyit ile başlar. Eserin ilk beyti Allah'ın zikredilmesiyle, Allah'a sesleniş, Besmele ile başlar. İlim, aklın ürünüdür. İnsan akli ile diğer tüm yaratılmışlardan ayrılır. Akıl önce kendisini yaratana yönelir ve yaratıcısını öğrenir. Akıl sahibi insan, iman iskelesinden besmele ile ilim deryasına dalar. Bileni bilmeyenden ayıran⁶ ilmin, ölümsüzlüğün arayışı Ahmedî'nin İskendernâme'sinde söz ile başlar. İlk on dokuz beyitte şair, eserinde söyleyeceği sözlerin güzelliği ve önemi üzerinde durur. Kitabın adı ve yazılış sebebi de anlatıldıktan sonra 319. beyitle birlikte asıl hikâye başlar.

Hikâye o zamanlar İran Hükümdarı olan Dârâ ile başlar. Dârâ, büyük hazine sahibi çok güçlü bir hükümdardır. Rum üzerine yürür ve Rum'u alır. Dârâ, Rum ülkesini parçalara böler ve haraç karşılığında her bölgeye bir yönetici belirler. Yunan şehirlerinin yönetimini Feylekos'a veren Dârâ, Feylekos'un kızıyla evlenir. Ondand bir erkek çocuk olursa büyüünce Rum tahtına oturmasını vasiyet ederek İran'a döner. Zaman geçer ve bir gün Feylekos'a kızının bir erkek çocuğu dünyaya getirdiği haberi ulaşır. Feylekos hemen bir müneccim getirterek çocuğun kaderine baktırır. Müneccim, çocuğun kaderi hakkında çok güzel sözler söyler. Feylekos duyduklarından çok memnun olur, müneccime bir hazine bağışlar ve büyük bir eğlence meclisi düzenletir.

İskender daha yedi yaşındayken Aristo'dan çeşitli ilimler öğrenir, 15 yaşında babasının ölümü üzerine hükümdar olur. Hükümdar İskender; Sokrat, Aristo ve Eflatun gibi âlimleri toplayarak onlara soru sorup onlardan öğütler ister. Bu sırada beliren Hızır ise hepsine dini öğütler verir. İskender, hocalarının da yardımıyla bu öğütleri uygulamaya başlar. Besmele ile başlayan ilim, bir bakıma ölümsüzlük arayışı akıl vasıtasıyla yol kat eder ve hatırı sayılır bir mertebeye ulaşır. İnsan-ı Kâmil'e erıştiren ise ilahî ilimdir. Akli ve bilgin rehberleri sayesinde filozofluğa erışen; yiğitliği, cesurluğu ve adaletiyle cihan hükümdarı olan İskender'in; asil yoluğu, akli bilginin üzerine, ilahî bilgi ışığında kendini nefisten temizleyerek, âb-ı hayât içip ölümsüzlüğe erışme çabası başlar. Bu çaba da ilimden geçer ki ilim insanı yaşatandır.

Kendisine, rüyasında bir melek tarafından verilen Allah'ın kılıcı ile dünya fethine başlar. İran'ı, Turân'ı himayesi altına aldıktan sonra Sistan'a gider. Zabulistan'ı himayesi altına almak için elçi kılığında girer. Zabulistan Hükümdarı Zeresb'in kızı Gülşah'a aşık olur. İskender, Zabulistan'ı alır ve Gülşah ile evlenir. Buradan Hindistan'a yönelen İskender, Hint hükümdarının kızı Şehrbânû ile evlenir. Hindistan'da erkek aslan ve kaplan avlar. Fûr'un 12 bin filden oluşan ordusunu helak eder. İskender Hint ve Sind ülkelerine sahip

⁵ Akdoğan, Y. *Ahmedî İskender-nâme*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 3128 Kültür Eserleri, (Erişim) www.kulturturizm.gov.tr

⁶ Zümer Suresi, 9. Ayet.

olmuştur. Ardından Sind ülkesine her yeri tarumar eden bir ejderha musallat olmuştur. İskender bu ejderha ile savaşı ve onu öldürür. İskender Hint Adaları'na gider ve orada acayip şeyler görür.

İskender, doğu da neler olduğunu merak eder. Çin ülkesini de himayesi altına alır, Doğu'ya gider ve oradaki acayip şeyleri görür. Çin'in, Türkistan'ın ve bütün doğunun hükümdarı Tabgaç Han'la tanışır. Onun ülkesinden geçerek Türklerle, Dokuz Guzlarla karşılaşır ve buralarda çeşitli ülkeler görüp çeşitli kavimler tanır. Yüksek dağlarla çevrili bir yerde himaye etmek istediği bir kavmi Ye'cüc-Me'cüclerin elinden kurtarmak için dağlar arasına set yaptırır. Tüm doğuya hâkim olan İskender, Batı'ya döner. Ruslarla ve Hazarlarla çarpışır. Rusları ve kendisini yok etmeye gelen devleri mağlup eder.

Doğu'da ve Batı'da fetih edecek yer kalmayınca Yedi İklimin Şahı İskender, tacını giyip tahtına oturur. Bu sırada sahneye dünya tarihi hikâyesi girer. İskender, Aristo'dan kendinden önceki hükümdarları anlatmasını ister ve Aristo bunları anlatır. Sonra İskender, Aristo'dan kendinden sonraki hükümdarları da anlatmasını ister. Aristo, onları ancak Hızır'ın bilebileceğini söyler. Hızır, İskender'den sonra gelecek olan hükümdarları anlatır. Bu bölümde Hızır, İskender'e kıyametten, dünyanın kimseye kalmayacağından vb. bir takım manevi olay ve olgulardan bahseder, sonra da aniden görünmez olur. İskender, bunları duyunca bu dünyadan yüz çevirip öbür dünyaya yönelir. Hacca gider ve Haç vazifesinin gereklerini yerine getirir. İskender'in yoldaşı bu aşamada artık Hızır olur. İskender, Hızır ile birlikte âb-ı hayâtı aramaya koyulur. Karanlıklar ülkesine sefere gider. İskender karanlıktan çıkarken Hızır'ı kaybeder.

İskender, Hızır'la birlikte karanlıklar ülkesinde çıktığı seferden âb-ı hayâtı bulamadan döner. Âb-ı hayâtın içemez, ancak karanlıklar ülkesinden hayatın gerçeğini kavramış, yaşam ve ölüm hakkında aydınlanmış, fâniliğin ve dünyanın geçiciliğinin farkına varmıştır, artık. Karanlıklar ülkesi dünyadan uzak, uhrevî âleme yakındır. Yaşanılan gerçek dünyadan uzaklaşmayı temsil etmektedir. Karanlıklar içinde fenâ gerçeğini kavramanın, fânilikten sıyrılmanın, dünyadan arınmanın ve ebediyet nuruna erişmenin mekânıdır. İskender, bu yolculukta âb-ı hayâtı bulamasa da nefsin karanlığından çıkarak ruhun aydınlığına erişmeyi basarmıştır. Çünkü karanlıklar ülkesinden tekrar aydınlığa çıktıktan sonra gözünde dünyanın eski değeri kalmamıştır. Hızır ise gerçek ilmi bularak ebediyetin sırrına ermiş, fânilikten kurtulmuştur. İskender, Hızır gibi gerçek ilmi bulamasa da karanlıklar ülkesinde ilerlerken karsısına çıkan vahşi hayvanları ve yaratıkları yenmek suretiyle nefsin karanlığından kurtulmuş, aydınlığa erişmiştir.⁷

İskendernâme, yukarıdaki özetlemeye çalıştığımız ana tema etrafında daha birçok olaylar, tarihler, efsaneler, destanlar ve muhtelif bilgilerle birleştirilerek kaleme alınmıştır. Ayrıca İskendernâme içerdiği bilgilerin çeşitliliği ve zenginliği sayesinde adeta yazıldığı dönem ilminin bir ansiklopedisi mahiyetini taşımaktadır.

SÖZÜN ÖNEMİ VE DEĞERİ ÜZERİNE

Ahmedî İskendernâme adlı eserine sözün önemi ve değerini anlatmakla başlar. Üzerinde durulan söz kavramı alelade bir söz değil; belli başlı özellikleri olan felsefi-hikemî özelliklere sahip bir sözdür. İnsan ilmi ararken başlangıçta söz (dil-kültür-gelenek) ile yola çıkar sonra yoldaşı akıl olur. İçinde bilgelik sevgisi taşıyan insanın serüveni de böyle olmuştur. 'Söz'ün önemini kavrayan âlim Ahmedî de hikmetli bir yola girmiş ve gerçek ilmi aramaktadır. Bu doğrultuda İskender hikâyesi, bu hikmetli yolu tasvir eden temsillerle dolu çerçeve bir metin olarak karşımıza çıkar. Nitekim Ahmedî'nin amacı sadece İskender'in yaşamı ve başından geçenleri anlatmak değildir. Ahmedî, İskender'i burada temsili bir öge olarak almıştır. Aslında tasavvufun, ruh ve nefsin mücadelesini işlemiştir.

İslam felsefesinin temelinde, evrendeki her şeyin bir anlamı ve amacı olduğu görüşü yatmaktadır. İslam felsefesi filozoflarına göre bu dünya Allah'ın sıfatları ve cemalinin zuhur ettiği bir yerdir. Ahmedî'nin İskendernâme'sinde de bunun hemen hemen her başlık altında işlendiğini görmekteyiz. Âlemi, hükümdarı, savaşı, aşkı vb. ele aldığı her konuyu anlatırken asıl bilginin ilahî bilgi olduğunun altını çizer. Akıl ile danışarak iş tutan İskender'i aklın tökezlediği yerde ilahî bilgi aydınlatır. İşte sözü anlatırken de asıl sözün Allah sözü olduğunu, O'ndan geldiğini söyler. Ahmedî'de gerçeklik, bir bakıma fânilikten arınmış olmayı gerektirir.

İSKENDER'İN DOĞUMUNDAKİ OLAYLAR, ADININ VE LAKABININ VERİLİŞİ

İskender'in nasıl bir insan, hükümdar olacağını, daha hikâyenin en başında, doğumu ile birlikte yaşanan olaylardan anlarız. Mesela İskender'in doğum anı bütün yıldızların ve gezegenlerin en uğurlu vaktidir. İskender doğar doğmaz falına bakan müneccim, İskender hakkında; "İskender; yedi iklimi fethedecek, canları

⁷ Detaylı özet için baknz; Akdoğan, Y. Kutsal, N. (2019). *İskendernâme Ahmedî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

kendine kul edecek. Şarktan garba dünyada savaşmadığı yer kalmayacak; Cem gibi başına tacını giydiğinde Dara gibi bin hükümdardan haraç alacak.” der.

O sırada Eflatun ve Bokrat da oradadırlar, müneccimin söylediklerine çok mutlu olurlar ve bu kutlu çocuğa “İskender” adını verirler. Ahmedî İskender’e Zülkârneyn lakabının verilmesini adının verilmesinden hemen sonra işlemiştir. İskendernâme’ye göre Zülkârneyn ismine iki farklı anlam yüklenmektedir. Zülkârneyn’in ilk anlamına göre; Araplar Doğu ve Batı’ya ‘karn’ demektirler. İskender doğunun ve batının hükümdarı olduğu için iki ‘karn’ ın, yönün, kıtanın sahibi anlamına gelen ‘Zülkârneyn’ lakabına layık görülmüştür. İkinci anlama göre ise İskender doğduğunda iki omzuna dökülen güçlü, kuvvetli saçları vardır. Boynuz; omzuna dökülen saç / kâkülüdür. Bu nedenle ona lakap olarak iki boynuz ‘Zülkârneyn’ denmiştir.

İskender 7 yaşından itibaren Aristo’dan dersler alır ve 10 yaşına geldiğinde bir filozof olur. 15 yaşında babasının yerine Rum Ülkesine Zülkârneyn padişah olur.

Ahmedî, bu (ilk) standaki kahramanların temsil ettikleri manevi karşılıkları belirterek anlattığı olayların hikmetine ermemizi istemektedir. Bu ilk standada geçen “*Aristo akli, Zülkârneyn nefsi ve Rum Diyarı ise ruhu*” temsil etmektedir.

“Eğer aklın nefsinin terbiye ederse ahlakını da ilimle temizler.” Dönemin felsefi görüş ve düşün tarzı olan Helenistik felsefenin ahlakî döneminin yansımaları görmektedir. İlim bize ahlaklı olmayı öğretir. Ahlak; insanı mutluluğa götüren yolu araştırır, insan yaşamının anlamını araştırır. İşte mutlu olmak isteyen insan nefsinin boyun eğmez. “*Yaptığın her şey makul olur, ruh ülkesi baştanbaşa mamur olur. Aklının nasihatlerini nefsinin ulaştır, canını şehvet tuzağına düşürme. Nefsin seni külhana sürükler aklın seni gül bahçesine götürür.*” Nefsinin kendi aklıyla kontrol edebilen kişi ülkesini de kontrol edebilir. Akıllı ve bilgili bir hükümdar nefsinin boyun eğmez, aklını nefsinin rehberi yapar.

HÜKÜMDAR İSKENDER’İ ZÜLKÂRNEY’İN AKIL DANIŞMANLARI ARİSTO, SOKRAT, BOKRAT, EFLATUN VE DİN DANIŞMANI HIZIR

Hikmet yolunda mesafe kat etmenin başlıca kuralı danışmaktır. İskender de Zülkârneyn’liğe eriştiği yolda Aristo, Platon, Sokrat ve Bokrat’a danışarak iş yapar. Acele karar vermek ve acele iş yapmaktan kaçınan İskender, iyice düşünüp danışarak iş yapar.

İskender hükümdar olur olmaz bilginleri; Aristo, Eflatun, Sokrat ve Borat’ı bir araya toplar. Bu bilginler aynı zamanda İskender’in akıl danışmanlarıdır. Bu üç filozof ve bir hekimin bir araya toplanması bir anakronizma olmayıp aslında birer temsildirler. Zira eserde konuşanlar aslında Aristo, Eflatun, Sokrat, Bokrat değil, Ahmedî’nin ta kendisidir. Ahmedî bu dört bilgin üzerinden kendi düşüncelerini tabii ki dönemin şartlarına (sosyal, siyasi vb.) uygun olarak ifade etmektedir.

Ahmedî eserinde; üç filozof ve bir hekimden bahseder. Peki, neden daha fazla filozof değil? ya da neden hepsi filozof veya hekim değil de üç filozof bir hekim? Çünkü Ahmedî İskender’in yani ruhun gelişmesini, yetişmesini, eğitilmesini sağlayan unsurların temsilleri olarak bu dört akıl danışmanını belirlemiştir. Buna göre Aristo akli, Eflatun metafiziği, Sokrat erdemi, Bokrat biyolojik olarak bedeninin sağlığını temsil etmektedir. Eser boyunca akıl hep vurgulanmaktadır. Aklın dengede olması için insan bedeninin dengede olması lazım. Aklın ve ruhun bir disiplin içinde olması ancak bizi doğru bilgiye götürür. Söz gelimi bir ilim adamının da sağlam bir ilim ortaya koyabilmesi için hem bedeninin hem aklının hem de ruhunun sağlıklı ve dengede olması gerekir. Bunlardan herhangi birinin sağlıksız olması durumunda bu ilim adamının ortaya attığı ilim de sağlıksız olur.

İskender bu dört akıl danışmanına âlemin ana maddesini sorar. Bu soruya Aristo ateş, Bokrat hava, Eflatun su ve Sokrat toprak cevabını vermiştir. Ancak Yunan doğa felsefecilerinin arkhe diye ifade ettiği ilk madde Thales’e göre ‘su’, Anaximenes’e göre ‘hava’, Herakleitos’a göre ‘ateş’tir. Empedokles ise bunlara ‘toprak’ı da ekleyerek dördünün kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini söylemiştir (Gökberk, 2010. s.19-33). Ahmedî bu dört unsuru metafizik boyuta taşıyan Sokrat, Eflatun ve Aristo üzerinden bize iletmiştir.

Filozof ve hâkimler soruya cevap verdikleri sırada Hızır orada belirir ve filozofların cevaplarına itiraz eder. Hızır, kâinatın yaratılışını bir takım sebeplere değil, Allah’ın kudretine bağlar. Allah’ın kâinatı nasıl yarattığını bütün detaylarıyla anlatır. İskendernâme’nin bu bölümünde aklın bizi ilim yolculuğunda belirli bir noktaya kadar getirdikten sonra artık yetersiz kaldığına şahit oluruz. Nitekim akli temsil eden dört bilgin, İskender yani ruh’a bildikleri her şeyi öğretmek suretiyle İskender’i belirli bir noktaya kadar getirmişlerdir. (Yukarıda değindiğimiz üzere İskender 10 yaşında filozof olmuştur.) Bu noktadan sonra Hızır’ın devreye girmesi suretiyle akıldan gelen bilgiye ilahî bilgi de eklenir. İlahî bilgi, ilim yolculuğunda insanı getirdiği noktadan daha üst mertebeye taşır. Akıl tüm sırları çözemez fakat asıl sırları çözme evresine akıl olmadan ulaşamaz.

İskender ve akıl danışmanları da Hızır'ın söylediklerini tasdik ederler. Ahmedî burada Hızır'ı devreye sokarak metafizik olanın Tek Yaratıcı olan Allah olduğunu anlatır. İskender ve düşünürlerin Hızır'ı dinleyip söylediklerini tasdik etmeleri de onların Yaratıcı Tanrı'ya inanmayı kabul ettiklerini gösterir. Yani karşımızda artık Müslüman İskender, Aristo, Eflatun, Bokrat ve Sokrat vardır.

Ahmedî, İskender ile bizlere ideal bir hükümdar modeli çizmektedir. Bu hükümdar, Allah tarafından seçilmiş Zülkârneyn, aynı zamanda filozoftur. İskender, insan ve ahlak felsefesinin dönüm noktası olan Sokrates, modern tıbbın kurucusu olan Hipokrat, sistemli felsefenin temelini atan Platon ve Aristoteles'i takip etmiştir. Bu isimlerin ortak özellikleri kendinden önceki düşünce birikimlerini aklî temele oturtmaktır. İskender bu aklî temelden hareket eder. Fakat akıl noksanıdır. Aklın bu noksanlığını hikâyede birden beliren ve gerekli bilgileri sunup tekrar görünmez olan Hızır gidermektedir.

İskender, bu dört bilgenden Hızır'ın sunduğu bilgilerin ışığında, âlemi yoktan var eden Allah inancıyla, uyması gereken öğütleri içeren dört mektup yazmalarını ister. Dört bilgin de İskender'e birer nasihatname kaleme alır. Bu nasihatnamelerde cömertlik, adalet, erdem, ölçülülük, doğruluk, dürüstlük, nefesine hâkim olma, edep konuları yer alır.

İskender ahlaki temel alan bir hükümdar olarak *nasıl davranırsa mutlu bir yaşayış sürebileceğini* içeren nasihatleri Müslüman Aristo, Platon, Bokrat ve Sokrat'tın yazdığı nasihatnamelerle öğrenir. Kur'an-ı Kerim'de ismi anılan Zülkârneyn ile ilişkilendirilen İskender'in tarihi, efsanevi kişiliği etrafında şekillenen İskendernâme'de ideal hükümdarın özellikleri de derinlemesine işlenmiştir. Aristo, Eflatun, Bokrat, Sokrat ve Hızır'ın nasihatler vererek, yolunu aydınlatıkları Hükümdar İskender-i Zülkârneyn, Tanrının yeryüzündeki gölgesidir.

Ahmedî ikinci destanda anlattığı karakter ve olayların manevi temsillerini belirterek asıl maksadını bizlere açar. *“Bu hisler içinde; hiss-i müşterek Şah İskender'dir. Ki bütün hissedileni bilen ve her birinin nasıl olduğuna hüküm veren O'dur. Hayal Eflatun'dur, vehim Aristo'dur, fikir kuvveti Bokrat'tır, ezber gücü Sokrat'tır. Hızır doğrudan doğruya ilahî semboldür; onun gösterdikleri gerçek bilinmelidir.”*

Yukarıdaki bilgilerden hareketle hiss-i müşterek, ortak duyu; ayrı ayrı duyulardan gelen izlenimleri bağdaştıran, farklı duyuların algılarına ortak olan öğeleri algılayan duyudur. Ruhun özel duyuların verilerini ayırma ve birbirleriyle karşılaştırma gücüne bağlı bulunan, hareket, sayı, şekil ve büyüklük türünden özel duyularca algılanamayan ortak duyudur veya duyusalları algılayabilen parçasıdır (Cevizci, 2005 s.554). Duyuların toplandığı algı merkezi anlamında gelmektedir. Hayal, vehim, hafıza, tefekkür bu merkezin güçleridir. Buradaki her bir filozofun bu merkezdeki iç, algı güçleri olan bu güçlerden birini temsil ettiği görülmektedir. Eflatun hayal, Aristo vehim, Bokrat fikir kuvvetinin (tefekkür veya düşünce), Sokrat hafızanın sembolüdür. Hızır ise bunların hepsinin üstünde bir gücü, Allah'ın dilediği kullarına indirdiği vahiy veya kalplerine yerleştirdiği ilham gücünü temsil etmektedir (Akdoğan, Kutsal 2019). İskender de bu duyuların toplandığı hiss-i müşterek, ortak duyudur.

Ahmedî bu semboller üzerinden vahdet ilmine dair bilgiler vermiştir. Eserde bu görüşün nüvelerinden Tasavvuftaki vahdeti vücut anlayışına sıçrama söz konusudur. İnsan Allah'a ilim ile ulaşır, Allah ölümsüzdür; ilim âb-ı hayâttir ve onu içen insanı ölümsüzleştirir, Allah ile Bir kılar. Yalnız hemen belirtelim ki burada yoktan var eden bir Tanrı anlayışı vardır çünkü bu vahdet ilmine dair bilgileri dinleyenler İslamiyet'i kabullenenlerin ilki olacaklardır. Onlara yol gösteren Kur'an-ı Kerim'dir. *“Çünkü Kur'an yol gösterir sana, bütün işlerinde tutun O'na.”* Ahmedî, daha eserin başlarında aklı gerçek ilmi bulma yolunda doğru rehber kavuşmuştur. Bu rehber Kur'an-ı Kerim'dir ve O, Allah tarafından rehberlik etmesi için kullarına gönderilmiştir. Ahmedî eserde Allah'ın birliğini delillere dayanarak açıklamıştır. Buradan hareketle akıl bize iman için verilmiştir. Bu eserde, Allah'a iman, O'nun birliğine iman, Kur'an'a iman, kadere iman şeklinde derinlemesine işlenmiştir. Bunlar aynı zamanda ideal hükümdar olmanın ilk şartları ve özellikleridir.

Ahmedî yukarıdaki kavramları da vahdet ilmini anlatmaya hazırlık olarak vermiştir. Zira *“Ortak duyuyu can levhine kazımak gerek. Kim bu sevda ile vehm olursa Hak mahiyetini anlar. Bunca karışıklığın içinde bu hayal, eksiksizliği / olgunluğu anlaya. Çünkü O'na cins ve tür yoktur. O'nun ne zatında birleşme ile aralık ne sıfatında eksik ve keyif ve zaman yoktur. Çünkü ona sınır ve usul yoktur. Düşünen insan, O'nu kavramayı başarmış insan / akıl, O'na hayran kalır. Kendi zatını kendi bilir, sıfatları da kendindedir. Kendini bilmeye kendidir sebep, O'nu ayırmak küfürdür.”* ifadeleri yer almaktadır.

NEFSİNİN İSTEKLERİNE BOYUN EĞMEYİP AKLINI KENDİNE REHBER EDİNE İSKENDER ZÜLKÂRNEYN OLUR

İskender'in savaştığı hayvanlar, acayip varlıklar aslında nefsi temsil etmektedir. Bir yandan savaştığı ülkeler fetih eden İskender anlatılırken öte yandan acayip varlıklar (ejderha, fil, deve vb.) kılıklara bürünmüş olan

nefsi ile savaşılan İskender anlatılır. İlim yolculuğundaki insan öncelikle aklî bilgi ile cehalete galip gelirken ilahî bilgi ile de nefesine galip gelir. İskender, nefsinin tüm kılıklarına galip gelmiştir. Çünkü kendine nefsinin değil, aklını ve imanını rehber edinmiştir. Aklın rehberliği benliği nefis düşmanından kurtarmıştır. İlim bu durumda “*kendini bilmek*” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin tamamını incelediğimizde İskender’in yol arkadaşı 7 yaşından itibaren Aristo’dur. İskender rüya görür ve yorumunu Aristo’ya anlatır. İskender âşık olur ve aklının başından gittiği, sağlıklı karar veremediğini fark edince Aristo’yu çağırır, ona danışır ve kız istemeye de onu gönderir. İskender kendinden önceki hükümdarların kimler olduğunu, tarihini de Aristo’dan dinler. Ta ki kendinden sonraki hükümdarları öğrenmek isteyince artık yoldaşı Hızır olur. Çünkü geleceğin bilgisi Hızır’dadır.

Görüldüğü üzere Aristo yani akıl; bu âlemi, görünenin bilgisini en iyi bilen ve İskender’e öğretendir. İskender’in bu dünyaya yüz çevirip öbür dünyaya yönelmesi ile birlikte *aklı* temsil eden Aristo yerini *Âlimi* temsil eden Hızır’a bırakır.

Hızır ise eserin başından beri ilahî bir sembolü / *Âlimi* temsil etmiştir. Dine ters düşen konu veya olaylarda birden belirerek onları açıklığa kavuşturur, dini olarak doğru olanları anlatır. İskender, kıyamet günü ve dini bilgileri Hızır’a sorar. Hızır bunları anlatıp gözden kaybolur. Hızır, aynı zamanda Allah aşkı ile yanan ve bu ateşle de ebediyete kavuşandır.

İskender’in, âb-ı hayâtı aramak için yola koyulduğunda yoldaşı Hızır’dır. Hızır ile birlikte âb-ı hayâtı aramak için karanlıklar ülkesine giden İskender, tam sona ulaşacakken yoldaşı Hızır’ı kaybeder ve ne kadar arasa da bulamaz. Çünkü Hızır, gerçek âlim olduğu için, ilmi temsil eden âb-ı hayâtı içtiği için ebediyete kavuşmuştur.

İlim konusu ilk kez Eflatun’un yazdığı nasihatnamede geçer. “*Gerçek ölümsüzlük iksiri ilimdir. Alimin cismi değil fakat yeryüzünde bıraktığı eserler ölümsüzdür. Ölümlü kimse olarak değil de ebedi kalmak istiyorsan ilim öğren, zira o ölümsüzlük sıyudur. İlim sahibi olmayanda hünerden, haya sahibi olmayanda saadetten eser yoktur. İlimsiz kimsenin işi kötüye gider, o daima aşağılanır.*” İskender’in danışmanlarından Eflatun, ilmin “*Âb-ı hayât*” olduğunu ifade eder. Eflatun, ölümlü olmayı değil, ebedi kalmayı isteyen insanın ilim öğrenmesi gerektiğini çünkü ilimin insanı ölümsüz kılan âb-ı hayât olduğunu söyler. Burada aktarılmak istenen insanın veya âlimin bedeni değil, yeryüzünde bıraktığı eserlerin ölümsüz olduğudur.

Eserin birçok beytinde âb-ı hayâtın geçtiğini görürüz. İlim ehli ölmez, fâniyi bırakır bâkiye varır, ilim âb-ı hayâttir, tüm zorluk onunla hallolur, gibi. İlim sadece ahireti değil, bu dünyayı da kazandırandır. Nitekim manevi olarak ruhunu yücelten ilim sahibi isterse (ilmini kullanarak) maddi olarak da zengin olabilir. “*İnsana gizli hazine ilimdir, ilim ile meydana gelir / bilinir iki dünya. Hazine ve mal dilerse ilimini arttır.*”

İlim gerçek âlemin bilgisine eriştiredir. Bu da ilim ile fâni olan nefsin temizlenmesi sonucunda gerçekleşir. “*İlim nefsi temizler, ilmi ile nefsinin temizleyip parlak / ayna gibi et. Ki her gayb orada apaçık ola, Allah’ın bilgisine ait ilimler edin. İlim ki çalışıp kazanma ile elde edilir, Peygamberden ne kadarı miras olur?*”

“*Âb-ı hayât dediğim ilimdir ki, onu bulan kimseye ölüm yoktur. İlim öğrenen ebediyen diri kalır, cahil olan hayattan ümidini keser.*”

“*Hızır alimdir, ilim ise âb-ı hayât, onu içine ölüm yoktur.*”

SONUÇ

Çalışmamız boyunca İskender’in hayatının, savaşlarının ve aşklarının çerçeve metin olarak kullanılarak derin kültür, düşünce ve tefekkür tarihimizin, hayatımızın zenginliklerinin sunulduğu, defalarca çalışmalara konu olmuş bu esere bir de felsefe penceresinden bakmaya çalıştık.

İskender’in Zülkârneyn olarak değerlendirilmesinin bir sebebi de Allah’tan gelen bilgi ile akıldan gelen bilgiyi birleştirerek kendine rehber edinmesi olabilir. Nitekim İskender, öncelikle Allah’ın hükümdarlığa seçmiş olduğu, yaratana ve ahiret inancına sahip bir kul olmasının yanında aklî bilgiye (filozofların öğüdü) de sağdık bir hükümdardır. Akıl ile yola çıkıp ilahî olana ulaşmış ve onunla hem yedi iklimi hükmetmiş hem de hikmet katında mevkiini daha da yükselmiştir. Bu nedenledir ki âb-ı hayât, ilimdir. İnsan ancak onunla ebedî olana ulaşabilir.

Akl, insana doğru yolu gösterir ancak rehberi her şeyin yaratıcısı Allah ve O’nun kullarına göndermiş olduğu Kur’an-ı Kerim olmalıdır.

Dinî - tasavvufî bir takım merhalelerden geçen, dünyayı zevk, sefa ve eğlence yeri değil de tıpkı ney gibi vatanından ayrılık olarak gören, bu nedenle acı ve ıstırapla yanan bu acı ve ıstırap ateşinin temizlediği gönle fâni insanın bâki olan ruhundan akan / gelen şeydir ilim.

Eserde ilim; peşinden koşulan, aranan, kendisine ulaşmak için nice savaşlar yapılan şeydir. Ancak bu ilim öncelikle insanın insan olması bakımından taşıması gereken vasıfları insana kazandırır. Bu vasıflar nelerdir? Bunlar doğru, adaletli, erdemli olmak gibi vasıflardır ki ilim öncelikle insanı bu ahlakî eylemlere yönlterek insanın ahlakını temizler. Daha sonra ilim insanı benliğindeki kötülüklerden kurtararak fânilikten arındırır. Peki, burada kötülüklerden kasıt nedir? Buradaki kötülük insanın en büyük düşmanı nefistir ki ilim daha sonra insanı nefsin isteklerine boyun eğme gafletinden koruyarak nefse galip getirir. İşte bu mertebeden sonra insan ölümsüzlüğe adım atar. Ancak burada ölüm, artık nefes alamama ya da bedeninin candan ayrılması olmayıp bu dünyadan tamamen silinme, yok olmaktır. İşte ilim insanı eserleriyle diri tutar. Aklı sayesinde (kendini nefisten temizleyerek) ilme temiz çanak tutan insan ilim ile dolar ve taşar işte bu taşma insanın nesillerce adını andırır. Tıpkı şimdi bizim Ahmedî'yi andığımız gibi. İlim öyle bir evlat yetiştirir ki kaç nesil geçerse geçsin eser sahibinin adı anılır. İlim sahibinin sesi sonsuza kadar duyulur çünkü ilim kendisine sahip olana âb-ı hayâtı ikram ederek sonsuzluğu sunar.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (1988). İskender-nâme'den Seçmeler. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Akdoğan, Y. Kutsal, N. (2019). İskendernâme Ahmedî. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ayçiçeği, B. (2013). Ahmedî (815/1412-13) İle Behiştî (917/1511-12?)'nin İskender-nâme'lerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması. *Divan Edebiyatı Araştırmaları VII-VIII*. 10, 29-204.
- Banarlı, N. S. (1983). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Büyük Lügat ve Ansiklopedi, (1990). Meydan Larousse. İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Cevizci, Ahmet. (2010). Paradigma Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Güren, K. (1989). Ahmedî. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökberk, M. (2010). Felsefe Tarihi (19. baskı). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Komisyon. (1985). Büyük Türk Klasikleri. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1993). Ahmedî. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kudret, C. (1995). Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Mengi, M. (1997). Eski Türk Edebiyatı Tarih. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Önal, S. (2015). Mitoloji, Edebiyat ve Felsefe. Felsefe Edebiyat Sempozyumu. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, Türkiye, 29-30 Nisan.
- Pala, İ. (2006). Divan Edebiyatı. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ünver, İ. (1983). Ahmedî İskender-nâme (İnceleme-Tıpkıbasım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.